

**МЕХАНИЗЪМ НА ОЛИЦЕТВОРЕНИЕТО
И ОДУХОТВОРЯВАНЕТО
В БЪЛГАРСКАТА ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА**

Радостина Колева
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**MECHANISM OF PERSONIFICATION AND SPIRITUALIZATION
IN BULGARIAN LITERATURE**

Radostina Koleva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The current paper examines the mechanism by means of which personification and spiritualization in Bulgarian literature are achieved. We have proven with a lot of examples that the different levels – phonetic, lexical, morphological and syntactic interact to build up those literary devices. Some observations are included about the function of the category of gender in connection with those devices.

Key words: personification, spiritualization, the category of gender

Настоящото изложение е свързано отчасти с по-голямо наше изследване, обект на което е лексикално-граматичната категория род при съществителните имена. В хода на проучването на олицетворението и одухотворяването във връзка с категорията род и естествения пол на живите същества в природата стигнахме до интересни изводи и обобщения, които ще споделим.

Олицетворението се свързва с наивната представа на човека за света – за нашите далечни прадеди всяко нещо е било живо, одушевено (Пенчева 1998: 36) и съответно мъжко или женско (Пашов 2013: 63). На практика олицетворението и одухотворяването са вид метафори.

В това изследване ще опишем различни похвати, които използват българските поети за постигане на олицетворение или одухотворяване. Приемаме схващането, че олицетворение, или персонификация, е явлението, при което „човешки черти (качества, преживявания, състояния, реч и пр.) се приписват на предмети, природни явления, животни“

(Беров 2000: 219), а одухотворяване е явлението, при което на денотат от неживата действителност „се вменияват признаци, свойства на живото въобще“ (Маровска 73: 2007). Целта ни е да докажем, че средства от различни равнища – фонетично, графично, лексикално, морфологично, синтактично – си взаимодействат, за да се постигне олицетворение или одухотворяване. При това поетите използват различни средства, което може да се смята за белег на индивидуалния им стил.

Изключително богати са **лексикалните средства** за постигане на олицетворение и одухотворяване: на неодушевените *неща* (в най-общия смисъл на думата) се приписват качества на хора и животни; те притежават части на тялото, облеклото и други атрибути, присъщи на хора и животни, изпитват чувства, извършват действия, типични за хора и животни и т. н. Съответно като части на речта тези средства могат да бъдат съществителни, прилагателни, глаголи и лични и притежателни местоимения в първо и второ лице. Тъй като това са най-очевидните средства, които се откриват и в ексцерпиранияте примери, няма да ги коментираме.

Интересно лексикално средство за постигане на олицетворение представлява смяната на лексико-граматичния разред на съществителното. Когато човешки признаци се приписват на нелично съществително, то се възприема като название на човек, т.е. сменя лексикално-граматичния си разред и се превръща в лично съществително. Написано с главна буква, нарицателното име се транспонира в собствено. Главната буква от своя страна е средство от текстовата графика. У Хр. Смирненски твърде често се срещат подобни олицетворения на живота и смъртта: *...де Живота ни дебне злорад, / де Смъртта своя гибелен танец извива...* У същия автор откриваме и други примери: *А зад гърба му пристъпя Смъртта, / кървава и многоръка, / и по цигулката старческа тя / тегли полекичка лъка; Венчах се за земната Истина свята, / а тя увенча ме с рога.*

Същия похват на преминаване на съществителни нарицателни в собствени откриваме в „Бабина приказка“ на П. Яворов – цялото стихотворение е изградено на основата на олицетворение на абстрактните понятия „правда“ и „разум“: *Тръгнала от божии рай / към земята чудна двойка: / Разум, който всичко знай, / с Правда, праведна девойка.* Чрез транспониране на нарицателно име в собствено се подчертава уникалността на назованите реалности – живота и смъртта, разума и правдата и др.

Личните съществителни се използват много активно за целите на олицетворението, например у Хр. Смирненски: *Нощта е твойта*

мащеха неумолима, / безмилостна и зла, както и у П. Яворов – ...жътварка – бясна хала – тук личното съществително жътварка е използвано като епитет.

Чрез интересни лексикални средства се постига олицетворение в поемата „Калиопа“: – *Там-сам! Зън-вън... бива-бива... Кали-Кали-Калиопа!*, и по-нататък: – *Зън-вън, трак-мрак!* Характерно е, че тези оказионализми са комбинирани с фонетично езиково средство – звукоподражанието. Наподобява се човешка реч, наковалнята сякаш „говори“ на героя.

Характерен **синтактичен похват** за постигане на олицетворение при някои поети са приложенията, например у В. Ханчев: *господин Тротоар*; у П. Яворов – *утешителка надежда*; у Хр. Смирненски – *майката земя*.

П. Яворов особено често си служи с приложения. Длъжни сме да отбележим, че те невинаги са използвани за целите на олицетворението, напр. *труженик селяк* не е свързано с олицетворение. При *майка робиня* и двете съществителни са лични; при *утешителка надежда* чрез прилагането на личното съществително *утешителка* към неличното *надежда* се постига олицетворението – ако авторът използва определение: *утешителна надежда*, не се постига съответният стилистичен ефект.

У И. Вазов също срещаме приложението *майката робиня*: *...и никой знак, че тука е светиня, / че тук умрял герой, умрял поет / за майката робиня.*

В граматиката първо и второ лице винаги са лица, докато трето лице може да е лице, а може и да не е лице. Затова е логично за неодошувени обекти да говорим в трето лице, а по принцип обръщението към тях във второ лице единствено или множествено число винаги предполага олицетворение. Това е обикнат похват на много поети, например у Вапцаров:

*Ние сплетохме здраво ръце,
с тебе се счепкахме здраво.
Кръв капе от мойто сърце,
грохнал си ти. Тогава?
Един ще бъде повален,
един ще бъде победен,
и победеният си ти.
Как мислиш, ще ли победиш?
Навъсен, мръсен, зъл живот.
И аз горя, и ти гориш,
и двамата се кънем в пот...*

Обръщението във второ лице, което представлява **морфологично средство** за постигане на персонификация, понякога се комбинира със звателна форма, която също по принцип е характерна само за личните съществителни, напр. *родино мила*. Смятаме, че звателната форма при нелични съществителни също свидетелства за олицетворение, но не употребена самостоятелно, а винаги комбинирана с второ лице, напр. *Българийо, за тебе те умряха...* Използва се второ лице както в единствено, така и в множествено число, напр. у П. Яворов: *и чезнете в мъгли далеко / вий, родни брегове*.

Макар и рядко, първо лице на личните и притежателните местоимения, както и на глаголите, също може да се използва за целите на олицетворението. Откриваме следния пример в баладата „Неразделни“ от Пенчо Славейков: *...и така ми тайната си повери сама Калина – / с шепота на плахи листи, шепот сладък и тъжовен: / „Някога си бях девойка аз на тоя свят лъжовен“*.

От примерите можем да се убедим, че един на пръв поглед елементарен и много лесно разпознаваем стилистичен похват, какъвто е олицетворението, е доста сложен по своя механизъм. За постигането му българските поети проявяват голяма креативност, комбинирайки различни по тип средства.

Одухотворяването от своя страна най-често е свързано с някои животни, но понякога не е ясно какво живо същество точно е изобразено, например облакът от Градушка“ на Яворов:

*Върни се, облако неверен, –
почакай, пакостнико черен,
неделя, две, ела тогази,
страшилище! А облак лази,
расте и вий снага космата...*

Въпреки че облакът е наречен с личното съществително *пакостник*, от направеното описание не можем да го идентифицираме като човешко същество. По подобен начин градът от „Цветарка“ на Смирненски е изобразен по-скоро като някакво чудовище, отколкото като човек:

*И грамаден и задъхан, скрил в студената си пазва
хиляди души разбити, глъхне празничния град,
и под лунно наметало с шепот странен той разказва
повестите безутешни на вседневен маскарад.*

И от същото стихотворение:

...а грамаден и задъхан, скрил в студената си пазва
хилляди души разбити – дебне каменния град.

Неслучайно одухотворяването е с нещо непознато, нещо, което не можем точно да си представим: непознатото е потенциално опасно, източник на скрита заплаха.

При олицетворението почти винаги имаме съответствие между рода на денотата и пола на личното съществително. Това според нас може да послужи за доказателство за наличието на семантика при личните съществителни имена в българския език. Както изтъква и Димитър Чизмаров: „Предметите и понятията, именувани с думи от мъжки род, се превръщат в поетическото творчество в герои-мъже, а назованите с думи от женски род се преобразяват в жени“ (Чизмаров 1978: 39). Адриана Георгиева разглежда подробно това явление и го нарича *семантична атрибуция* (Георгиева 2006: 237). Авторката убедително доказва с примери наличието на разглежданото явление в няколко езика. Най-вероятно то е универсално за всички езици, които притежават категория род. Интересно е, че съществителното име *смърт* на български език е от женски род; съответно, както показват примерите, смъртта се олицетворява с помощта на същества от женски пол. В съзнанието на българите смъртта най-често се отъждествява със *старицата с косата*. Същото съществително на немски език – *der Tod*, е от мъжки род. Съответно смъртта е широко известна още като *der Sensemann* – *мъжът с косата*. Съществителни от мъжки род се олицетворяват със същества от мъжки пол; съществителни от женски род – със същества от женски пол; и рядко за целите на олицетворението се използва средният род, който не носи представата за пол. Може би и това е подвело донякъде Д. Чизмаров да твърди, че средният род е с най-малки изразителни възможности в сравнение с останалите два рода (Чизмаров 1978: 42). Както многократно сме изтъквали, това обаче не е така при транспозицията, която много често се осъществява с помощта на средния род (Колева 2017: 509 – 510).

Открихме един случай на персонификация на съществително от среден род у П. Пенев: *Ще бъдеш ти кръстник, строително време...* Тук съществителното от среден род *време* е олицетворено с помощта на личното съществително от мъжки род *кръстник*.

Интересно е, че понякога се олицетворяват двойки, назовани със съществително от мъжки и съществително от женски род, напр. животът и смъртта, денят и нощта, яворът и калината, Разумът и Правдата, Дяволът и Истината.

В поемата „Калиопа“ срещаме не двойка, а тройка – любовен триъгълник – бръшляна и тополата, изобразяващи двамата влюбени, и потока, представящ злия старец, който се опитва да ги раздели: *А потокът с яд го тласка, / докогато го отбий, / и бръшлян не може с ласка / гиздосия да обвий.*

От друга страна, при одухотворяването съвпадението между пол и род не е задължително, срв. у Н. Вапцаров: *Живот без маска и без грим – / озъбено, свирепо куче.* По-нататък животът е оприличен на *настръхнало, вбесено псе.* Също и у Хр. Смирненски: *а над тях, кат хищни птици, кат настръхнали орлици, / спускат се и разпиляват гръм шрапнел подир шрапнел* (по-точно в този пример е осъществено сравнение с помощта на одухотворяване). В първия случай са използвани съществителните *куче* и *псе*, които са от среден род; във втория пример срещаме съществителните *птици* и *орлици*, които са от женски род, докато шрапнелите са от мъжки род. Изглежда, че при олицетворението по-силно се осъзнава релацията пол – род, отколкото при одухотворяването. Полът е много важен при личните съществителни – при тях съществува изискване за съответствие между граматичен род и пол (Буров 2004: 316). При останалите одушевени съществителни – названия на животни, обаче не е така – съществителни за трите рода имаме само при най-тясно свързаните с човека животни, и то невинаги (напр. при съществителните *куче* и *магаре* няма съответна лексема от мъжки род). Сякаш при животните на преден план изпъкват други качества, а не толкова полът. При това и при двата примера е налице одухотворяване с помощта на неутралните, родовите названия на съответното животно – „куче“, „птица“. Тези съществителни нямат съответстваща им лексема за мъжки род – още една причина за употребата на среднородовата и женскородовата форма съответно. Практически става дума за възможно най-неутралните, лишени от експресия форми, което способства за това на преден план да изпъкнат приписваните с помощта на епитети качества – *озъбено, свирепо; хищни, настръхнали.*

Изводите, до които достигнахме, са следните:

1. Езикови средства от всички равнища си взаимодействат за постигане на олицетворение и одухотворяване, като различните поети използват и комбинират разнообразни похвати. На практика открихме едно фонетично средство – звукоподражанието; едно графично средство – употребата на главна буква; изобилие от лексикални средства, в това число превръщане на нелични съществителни в лични и на нарицателни в собствени; две морфологични средства – използване на

второ лице и на звателни форми, и две синтактични средства – приложение и обръщение. Оказва се, че лексикалните средства са относително независими – често една лексема е достатъчна за постигане на олицетворение. Средствата от другите равнища обаче – фонетично, графично, морфологично, синтактично – използвани самостоятелно, най-често не са достатъчни за изграждане на персонификация, а влизат в най-различни комбинации както помежду си, така и с лексикалните средства.

2. Средният род играе важна роля при транспозициите, но при олицетворението не е активен, което се дължи на факта, че по принцип е неутрален по отношение на пола.

3. Съответствието между пол и род, което е почти задължително при олицетворението, невинаги е налице при одухотворяването. Стигаме до заключението, че в рамките на одушевените съществителни полът е по-съществен компонент в семантиката на личните съществителни в сравнение с названията на животни.

ЛИТЕРАТУРА

- Беров 2000:** Беров, Т. *Речник на литературните термини*. [Berov, T. Rechnik na literaturnite termini.] Варна: Зограф, 2000.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. [Burov, St. Poznaniето v ezika na balgarite. Gramatichno izsledvane na kontseptualnata kategorizatsiya na predmetnostta.] Велико Търново: Фабер, 2004.
- Георгиева 2006:** Георгиева, Адр. *Отвъд думите: превращения на смисъла*. [Otvad dumite: prevrashteniya na smisala.] Пловдив: ИМН, 2006.
- Колева 2016:** Колева, Р. Към въпроса за транспозициите по категорията род в съвременния български език. [Kam vaprosa za transpozitsiite po kategoriyata rod v savremenniya balgarski ezik.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Филология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016, том 54, кн. 1, сб. А, 509 – 510.
- Маровска 2007:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. [Marovska, V. Stilistika na balgarskiya ezik.] Пловдив: КОТА дизайн ООД, 2007.
- Пашов 2013:** Пашов, П. *Българска граматика*. [Pashov, P. Balgarska gramatika.] Пловдив: Хермес, 2013.

Пенчева 1998: Пенчева, М. *Човекът в езика. Езикът в човека.* [Pencheva, M. Chovekat v ezika. Ezikat v choveka.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998.

Чизмаров 1978: Чизмаров, Д. *Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език.* [Chizmarov, D. Stilistichni osobenosti na sashtestvitelното име v balgarskiya knizhoven ezik.] София: Народна просвета, 1978.